

QICHWA WAYNA SIPASKUNA PERUPA ANTI SUYUNPI RUNAYACHIKUQ QAWARIYA^a JÓVENES QUECHUAS DEL SUR ANDINO DEL PERÚ DESDE UNA MIRADA DECOLONIAL

YOUTH QUECHUAS OF THE ANDEAN SOUTH OF PERU FROM A DECOLONIAL VIEW

Rossana Mendoza Zapata^b <https://orcid.org/0000-0003-0756-0433>
Sara Victoria Alvarado Salgado^c <https://orcid.org/0000-0002-0115-8075>
Adriana Arroyo Ortega^d <https://orcid.org/0000-0002-9522-4116>

Qillqaqkuna

Kay hamutarina qillqapi urin suyu Perúmanta hamuq qichwa waynasipaskunapa kawsayninmanta qawarichikunqa, llaqtapi runayayninta kawsay sapinta, políticanta hinallataq simbólonata decolonialpa qawariyninmanta q'arucharinapaq. Fuentes secundariaswantaq hapipachikunqa (hamunqaku-taq qipa 2017 censomanta) chaymanta primariaskunataq (tapukuykuna hinallataq waynasipaskunawan tinkunakuykuna ayllukunapi kimsantin urin suyupi) imaynatam kay suyupi chullanchakuykuna waynasipaskunata chayachin, chaynallataq, kawsay sapinpi hinallataq rimayninpi kallpanchakun hukhina kawsaykunamanta utaq Sumaq Kawsaymanpas. Qispinapaqtaq kawsay willakuy runa ayllu política hinallataq kawsay sapi achuykachiya rurakunqa, hukhina kawsayman hinallataq urin waynasipasmanta hamutariy, may paqarisqanpi karu llaqtakunapipas. Rikukuntaqmi iskaynin hawapi, kunan qichwa waynasipaskuna mirachinku hinallataq musuqchanku kawsay sapinta mana hegemonía patanpi qipakunankupaq, nitaq sistema capitalista hinallataq neoliberal paykunapi rurankuchu.

Miski rimaykuna: Qichwa ayllukuna, qichwa waynasipaskuna, sumaq kawsay, colonialidad.

Resumen

Se presenta en el siguiente artículo de reflexión la situación de las juventudes quechuas procedentes del sur andino del Perú, para problematizar desde una perspectiva decolonial, su ubicación social, cultural, política y simbólica en la sociedad peruana. Se sustenta con fuentes secundarias (procedentes del último censo nacional 2017) y primarias (encuesta y encuentros con jóvenes en comunidades de tres regiones del sur andino) cómo les afectan las profundas desigualdades que existen en el país, a la vez que resisten en su cultura y lengua desde modos otros de vivir la vida próximos al proyecto del Buen Vivir o Sumak Kawsay. Para lograrlo, se hace una aproximación histórica, social, política y cultural, a las maneras de vivir y pensar el ser joven andino quechua, en sus comunidades de origen y lejos de ellas. En ambos escenarios se evidencia que las y los jóvenes quechuas de hoy reproducen y actualizan su cultura sin quedar al margen de la hegemonía que el sistema capitalista y neoliberal ejerce sobre ellas y ellos.

Palabras claves: Población quechua, jóvenes quechuas, buen vivir, colonialidad.

Abstract

The following article examines the situation of Quechua youth from the southern Andes of Peru to problematize their social, cultural, political, and symbolic location in Peruvian society from a decolonial perspective. Supported by secondary and primary sources (the latter from the last national census in 2017 and a survey and meetings with young people in communities in three regions of the southern Andes, respectively), this article explores issues such as deep inequalities in the country and their cultural and linguistic resistance to ways of experiencing life close to the concept of Good Living or Sumak Kawsay. A historical, social, political, and cultural approach is taken to achieve this, focusing on the lifestyles and philosophies of young Andean Quechua people in their home communities and outside them. The evidence from both scenarios shows that young Quechua people today reproduce and update their culture without remaining on the margins of the hegemony that the capitalist and neoliberal systems exercise over them.

Keywords: Quechua people, indigenous peoples, youth, good living, modernity.

Chaskisqa: 28 punchaw marzo killa 2019 watapi. Unanchasqataq: 25 punchaw octubre killa 2019 watapi.

^a El artículo fue publicado en castellano en la Edición N°61 de la Revista Diálogo Andino y se enmarca en la tesis doctoral de Rossana Mendoza Zapata (2017-2020) titulada: Tan cerca y tan lejos del Sur: las maneras de ser y actuar lo político en "jóvenes" quechuas surandinos del Perú. Ha sido traducido al quechua sureño del Perú por Cintia Vargas Limascca y Sebastián Oscco Quispe, licenciados en Educación Intercultural Bilingüe, coinvestigadores en la mencionada investigación.

^b Manizales hatun uywana wasi hinallataq CINDE - Centro de Estudios Avanzados de Niños y Juventud. Doctoradopa wakichin Ciencias Socialespi Irqipi hinallataq Waynasipaspi. Manizales, Colombiapi. Correo electrónicotag: rossanamendoza007@gmail.com

^c Manizales hatun uywana wasi hinallataq CINDE - Centro de Estudios Avanzados de Niños y Juventud. Doctoradopa wakichin Ciencias Socialespi Irqipi hinallataq Waynasipaspi. Manizales, Colombiapi. Correo electrónicotag: s.v.alvarado.s@gmail.com

^d Manizales hatun uywana wasi hinallataq CINDE - Centro de Estudios Avanzados de Niños y Juventud. Doctoradopa wakichin Ciencias Socialespi Irqipi hinallataq Waynasipaspi. Manizales, Colombiapi. adriana.arroyo.ortega1@gmail.com

¿Pikunataq kunan Perú suyupi qichwakuna kanku?

Perú allpan ukupi 55 ñawpa utaq qallariy ayllukunata waqaychan, 48 rimay rimaqkunata, tawa (4) antisuyupi hinallataq 44 yunkakunapi, kaykunataq rinchaqmanata, achka kawsay sapita hinallataq achka rimaykunata ima qun (Ministerio de Cultura 2019). Qichwa ayllum achkanpi, imaymana allpa ñawrayniyuq hinallataq kawsay sapiyuq, imaynam Chopccas, Huancas, Chankas, Huaylas, Q'eros, Cañaris, Kanaskuna ima kanku.

Convenio N° 169 de la OIT nisqa 1991 watapi kallpaman yaykun, discurso oficialpi ñawpa runakuna rihuriyninta rurayta atipaspa, ichaqa rurayninpi mana, kikin ñawpa runakunapi pantachiykunata apamuspa. Hinaqa chay dominación colonial hinallataq usuchiy anti suyupi pachaknin wata qipanman, iskay kaq kuskan siglo XX watapim ayllukuna allinyachiyninkunata, chiqan Umalliq General Velascopa chakra llamkaypi tikrasqanmantapacha kamachi 1969 watapi qukun. Riqtisqa ayllukuna tikrachiykunapi kawsay willakuyta allpankupa qatiyninta qunku, colonial pachapi indiokunapa huñuyninta hinallataq qipamanqa haciendakunapas. Tikrachiytaq ñawpa runakunata campesino nisqawan suticharqun, “ñawpa runa” millayhina kasqan rayku, chaymantapacha qullqichana llamkayninpi kawsayninta saminachaspa políticopa qawariynin kachkan.

Umalliq Velasco huk musuq ruraykunata qun: huk Política Nacional de Educación Bilingüetam unancharqun, qichwa simita suyuntinpi rimakunanaq rimarillantaq. Zapata ninqachá “Chaywanqa, simbólico allpapi, Velasco ñawpa rimaykunata castilla simiwan rikchanachin hinallataq huk estatus de igualdad lingüística occidental chaymanta ñawpa yachaykunaman peruanogta hapipachin” (Zapata 2018, p. 235). Aswanqa manas mayqin kaq polítikakunaqa ruraymanpuniqa chayasqachu.

Kunan, urin suyupi, chakra llamkaqkuna Suyupa polítikakuna chakra ruranapi (mana ñawpa runachu) riqtisqa kanku, hinallataq hayka kasqankumanhina ayllukuna centros pobladoswan sutichasqa kanqaku utaq umalliyuq distritokuna, ichaqa ñawpa umallinakuy saqisqanta waqaychallanqaku. Kayta rimarin imaynapi, qichwa llaqtakuna yaqa llapan mana ñawpa runakuna hinachu kikinachakunku.

Kawsay sapipa qawariyninman hinaqa, tapukuyqa allinpuní jmatam qichwakunata huk ayllukunamanta riqtisqay? Matipasun “...kawsay sapim kamachikuykunata hinallataq imayna unancharnapaq sasachakuykunata allincharnapaq quykun, ima pasasqanta uyarinapaq ima rurananchikta ruranapaq rurasqanchik mana rurasqanchikman chaninchay qunapaq...” (Montoya 2010, p. 484). Qillqaqmi españolkunapa chayamusqan ñawpanta qichwa kawsay sapi qallariyninkunata huchuykachirqan (Montoya 2010, pp. 484-485):

1. Aylluqa yawarayllu huñuhina; runasimiqa qurihina achkanpi ayllu niymanmi saman, sayakuypi “wakcha” sapallan kaqmantaqa.
2. Masintin qichwasimi pachawanqa sumaq kawsakuymi hinallataq añaychakuy.
3. Pachaqa urqkunapa masichakunanmanhinam rincharikun, hananpi kaqkunapas urinpi kaqkunapas.
4. Ayninakuyqa chaskiyta suyaspa, chaskinataq qupunallapaq.
5. Lllallinakuy iskaynin hawa ayllupi (hananpi hinallataq urinpi) recurso productivokunapi hinallataq runa ayllupi... chaninchanaq.
6. Allin llamkay chiqanpi hinallataq yupaychaypi.
7. Llamkay raymichakuyniyuq iskay qawariypi: ayninakuy utaq hukkunata yanapay hinallataq minka utaq lliw ayllu ima ruraypipas rurapakun.
8. Ñawray pacha kawsay, chaymi sapanka pata pata allpakunapi tarpukun.
9. Sapa huñulla hinallataq chullalla.
10. Tiqsi iñiy pachapitaq hukhina kawsaykunapas karqanña; tayta inti hinallataq apukuna/wamanikuna/achachillakuna/hirkakuna utaq saywakuna; kay kawsaykunataq pachamamawan.
11. Uywanakuytitaq, qawarichiykunawan yachachikun, qawastin hinallataq rurastin; rimaykunaga kaqnillanmi.

Apurímacmanta Huancavelicamanta Ayacucho manta hamuq Li-mapi universitariokunawan achka kay qallariykuna kawsaqtaray riqtisqun, maypichus runa ayllu puriykuna waqaychakun, kawsay sapi hinallataq qichwapa suyupa chuya hamutaynin ima.

Qichwa runakuna kunan llaqtantin ayllupi

Perúpi hukmanyachisqakunam qipa watakunapi pisi rakinakuykunata qawarichikun hinallataq aswan sasachaykunata, ñawpa ayllukunawan kuchkan qullqiwan suyu ukupi, waqaychakunamanta, ancha chullanchanakuywan, nisyu qariq kamachinallan hinallataq sarunchaqkuna herencia colonialhina, chaymanta huk llika democrático qutuywan kirisqa hinallataq hatun suyukuna qapaqyanan rayku kamachikuyninkuna, huñunasqa wakcha runa ayllukunapi, chawpinkupitaq qichwa llaqtakuna hinallataq waynasipasninkuna. Qatiqninmantaq qipa censo nacional 2017 watapi yuyaykunata qawarichikun (INEI 2018) Perúpi qichwahina llaqtakuna kikinachakusqankupa imayna kasqanta hinallataq kimsantin urin suyupi waynasipas kaymanta.

Perú suyupi llapa aylluqa 31 hunum, hatun llaqtapitaqmi 79,3% hinallataq 20,7% huchuy llaqtapi tiyanku. 35,3%taq 14, 29 watayukama kanku. 82,6%taq wawallaraq kachkaspa

castillano simita yachasqaku, 13,9%taq qichwata 1,7%taq aimarata 0,8%taq huk rimaykunata. 22,3%taq kikinta (paqariyninmahina, rurayninkuna, ñawpakunahina) qichwahina riqsikun hinallataq 2,4% aimarahina. Apurímacmantataq 84% kikinta qichwahina riqsikun, 81%taq Ayacucho hinallataq Huancavelicapi.

Kay kikin suyukunapipunim hawa ayllukunaqa 70% manta Huancavelicapi kan, Ayacucho pitap 42% kama. Kay kimsantin suyukunapi huchuy ayllutaq pisilla 20 hinallataq 40 watayuq runakunapi (46%), aswan achkataq huchuy irqikunapi hinallataq warmakunapi (53%) aswanpunitaq machupaya runakunapi (65% manta aswanraq). Limapitaq 25% qichwa runakuna tiyanku hinallataq 20,3% huk hawakunapi yachakun paqarisqanmantaqa, hawa ayllukunapuni; ñawpa ayllukuna ñawpa allpankunapi hinallataq huk chakrakunapipas tiyaskanku, rimanakuypi, huk llaqtakunawan yachaykunawan chiqninakuspapas, aswanpas chay huk yachaykunawan hinallataq Occidental nisqawan ima.

Kaq sarunchanakuykuna hinallataq Perúpi kawsaq hukllachanakuy waynasipaskunapa uywanakuy wasinman yaykusqanpi rikukun. 3% yuraqkuna hinallataq mestizokuna mana allin yachayniyuqkuna rihurirqunku, aswanqa 8% qichwakunataq chaynapi kachkanku; 35% yuraqkuna mestizokunapas hatun uywana wasipi uywasqakuna 25% qichwakunapa chinpanpi (hinaqa 10% ñawpakuna yunka runakunalla).

Huk kaq chullanchanakuyqa Internetman hinallataq chillikumanpas mana allin yaykuyim qawarikun. Qichwa ayllu ukupim 20%lla internetniyuq kanku, Ilapa Perú suyuntinpitap 32%lla. Huchuy suyukunapitaq chullanchanakuyqa aswantaraq: Apurímacpi 8% qichwakunalla internetniyuq, 11% Ayacucho hinallataq 4% Huancavelicapi, wiraquchaqkunataq tukuy suyukunapi 24%, 22% 10% kan. Wasinkupi chillikuyuk kaqkunataq, "Perú suyuntinpi 83% qichwa llaqtakunapi chillikuyuk kanku, ichaqa Apurímacpi 73% qichwa llaqta chillikuyuk hinallataq 88% wiraquchakunaq; huk suyukunapipas kaqhinallataq.

Paqarisqan llaqtakunapi qichwa waynasipas kay

Ñawpa willakuyqa qawariyninmanhina, Murra (2014) siglo XVIpi ñawpa willakuyqa nisqanmanhina "waynakunaq" kayninta rimarin:

Waynakuna ayllunkuta yanapaspa ayllunku ukupi qallarikurqanku, qipamantaq huchuy huñuypi hinallataq llaqtakunapi. Ejércitota qatirqanku, mihuy huqariypi hinallataq patapata ruraykunapi yanaparqanku, rurayninwan huntaspa, kaykunataq karu llaqtapi hatun runapa ruranallam karqa (Cabeza de Vaca, 1965: II, 346; Santillán, 1968, cap. XI: 106-107; Guamán Poma, 1936: 203, y la ilustración 202). Hukhina kayqa, watanpichu

mana karqa, nitaq ima llamkay rurasqanpichu, aswanqa llamkaspa kallpachakuyninpi: yananchakuy nintapas taytamamanpaq hinasqanmanhina huntakunqa, paykunallamantapuni, ichaqa paykunallapuni mit'aman apasqa karqanku: "[...] mayqanpas mana warmiyuq utaq chakrayuq kaq wawayuqña kaspapas manan qurqanchu tributota [...]" (Castro y Ortega Morejón, 1936: 245). Anti suyukunapi, hatun runakuna ima kananpaq, huk llamkaqta yachayniyuqta hinallataq qillqay yachasqta munarqanku kallpaqchaynin kananpaq: "hanay punchawmanta [kasarayninmanta] kawsaykuna hinallataq qullqi quyman yaykurqanku hinallataq llaqta ayllupi llamkaykunaman yanaparqanku". (Cobo, 1956: lib. XIV, cap. VII, 248) (Murra 2014, pp. 49-50)

Qallariy ayllupa mit'a kanman karqa chayqa estatalpa rurayninmi, sapanka llamkaqmi kasarasaq kaspas huk kallpanchakuy kikinpaq utaq huk ayllukunawan purinakunapaq minkakurqan. "Mit'apaq kaq kasarasaq runaqa hatun runam karqan huk aylluta umallirqan" (Murra 2014, p. 50). Mit'a militarkunapa rurayninma qawarirqan (karullamanta), ñankuna minería ima ruraypi. Llaqtapi runapa kayninqa kallpanmanhina imapas rurananpaqmi kachkarqan. Chaynallataq, purinakuspa kachkarqan huk musuq llamkayman puririyin huk qari masaniyuq hinallataq wawayuq kasqanmanta, chaywantaq tukuchirqan qullqi quqman hinallataq mit'api llamkaqmanpas.

Willakuyqa wakin rikchaqmanankuna transiciones generacionales hinallataq runakunap kaqninta tariqkuna ayllupi hinallataq llaqtapi achka urin suyu llaqtakunapi kaqla kawsachkan. Apurímacpi Huancavelicapi hinallataq Ayacucho kimsa llaqtakuna qawarikun, aswanqa chakra llamkaymanpuni, wakin kaqninkuna, rincharisqaku. Iskay qari waynakunap hinallataq iskay warmi sipaskunapa foto urqusqankumanta sapankallaqtapi, chaymanta universitarioqichwawaynakunawan hamutaspa taqwirisqan, lliwllanku secundariamanta kachkaspa willakuyininkupi qawarichinku, ruranankuta ayllunkuq qayllanpi chakra llamkaykunata qawarinku, chaynallataq uywa michiyta huchuy uywa michiytapas, imaymana tiqsiqi yachaykunawan ruranku, pawaq uywa, sachakuna, wayra, yakukuna ima, chaynallataq runakunapi imaymana unquy hinallataq uywakunapi hampiypapas, mihuykuna tikrachiyta, pacha sirayta, wasita hinallataq herramientakunatapas ruranku. Ichaqa qarikuna warmikunapas kawsayninku ñawpaqman ruranankupaq kanmi aswanqa apakachanku kay yachaykunapaq hinallataq yachayninkunap karullanpi, ruranakucha ayllunkuq qayllanpi. Paykunapa warmi qari hawa llaqtakunaman ima carrerallapas yachapakuy llusqiyta munachkanku llaqtankuta yachayninkuwan yanapanankupaq huchuy llaqta ñanniyuq, pistayuq, kanchayniyuq hinallataq policía bomberopas kananpaq. Kaykunataq "llanllariy" hinallataq "qispiriyta" llaqtankupi qawarichin.

Qichwa sipaswayna kay. Limamantapacha huk qawariy

2017 wata, noviembre killapi becariokuna Programa de Beca 18 Universidad Antonio Ruíz de Montoyapi de Educación Intercultural Bilingüe yachapakuqkunata qayarikun, paykunamantapuni rimarinankupaq, tapukuy online “Ser joven andino” sutiuyuppi. Kay huñumanta yaqa llapa Apurímac suyumanta hamunku hinaqa warmikunam kanku. Rimarinkutaq 18 warmikuna 4 qarikuna 19 watayumanta 24 watayukama Apurímac llaqtakunamanta hamuqkuna (12), Cuscopi (5). Huancavelicapi (2), Ayacucho (2) hinallataq Punopi (1)... Tapukuy 17 tapuykuna karqan, tukuy imakunamanta hamutarispa qari warmi kaynin, wata wasin mama rimaynin hinallataq maymanta hamusqan chaymanta qillqakunata runa simipi wayna sipaskunamanta tapuspa karqaku; imaynata kikinta riqsikun hinallataq wayna urin suyu qichwa kayninmanta ima.

Kay tapuyta chinpanpi ¿imaynata wayna qarita hinallataq warmi sipasta runa simipi niku? Qarikunam kutichin qari utaq wayna niku nista; warmitaq sipas utaq warmi niku nista.

Warmikuna tupachinku kaq rimayllapi, ichaqa yapaykunku qari ninapaq kay hinata: maqta, wayna maqta, wambra, qari maqta, walasha ima. Sipas warmikunam sarunchanapaq yapanku: p’asña, wayna sipas, kuitza, sipas warmi ima. Ima kaqnin mana hinakunchu “wayna” kayman imaynam ciencias socialespi riqsikun hina, nitaq Perú supa kamachikuyi hinallataq politikakunapipas normas legales nista.

Kayta tapukuqtinta ¿Waynachu riqsikunki? ¿Imaynapi? Llapanku ninku arí, riqsikunku wayna. Ichaqa huk warmi 19 watayunña nin mana nista, ña “yanayuk” kasqan rayku. Warmikuna riqsikunku sipaskuna, kutichinku kayta sipaschakuna utaq manaraq qusayuk kasqanku rayku. Chaymantapas kutichillankutaq waynasipas kanku watankumanhina: wiñasqankumanhina, machuyasqankumanhina, manañam qusa machkaypichu kani utaq manaraq 30 watayta qispiniraqchu. Huk huñu kutichiykunapitaq, warmikunalla qunku, rinchanakuchkan wiñariy waynapi: llanllariypitaq kachkani, yachaspay, tinkuspay, yachaykunata tarispa ima. Yaqa llapankum waynayayta qullqi quywan rinchanachinku. Warmikuna kutiykachin sipas kasqanta: kallpay kan, munanim, kallpayuk, wayrahina, ruranyuk, manaña taytamamaypaq makinpichu. Qarikunataq kutichinku wayna kasqanta: kallpayuk kani imapas kamachinaypaq, imatapas rurallaymanmi, kallpasapa, kikiymanta kawsaq, ñuqa ima rurasqaymanta allinchani. Ichaqa wayna riqsinapaqqa kachkanpunim watankuna, chaymantapas willanku sumaq waynayasqankumanta.

Kay tapukuy chinpanpitaq ¿Imaninkitaq hukhinachu kanman Limapi wayna kay paqarisqaykipi wayna kaywan? ¿Imaynapi? Allin kutichiykunatam chaskikun. Kimsa qarim ninku arí nista: “...llaqtaypi waynakuna astawan chakrapi llamkanku hinallataq

pacha mamawan astawan rimanakun”; “Limapi nisyu wayna suwakuna kanku ichaqa anti suyupiq manataq”; “kallantaq rikchaqmana llamkaykuna wiñayniyku kawsaypi. Waynakuna kaqniykuta machkaspa kachkaniku. Chakrata llamkaspalla tukuy kawsayniykupi mikunaykupaq”. Warmikunapitaq, pichqa rimarinku, Limapi waynawan, paqarisqaypi waynawan manam hukniraqqa kanchu, wakintaq ninku: “chakra llamkayniykupi”; “kaypiqa masantin kaspapas waynallam kanku ichaqa llaqtaypitaq qusanchakuypaq kaspataq manaña waynañachu”; “llaqtaypiqa llapanmi qawasqa ayllukunawan, mana kikinmantachu, piwan purisqaykita rimasqaykita qawasunkiku”; “Waynakuna taytankuta huknakan wasipi purunpipas ima ruraykunapipas. Achwan llamkaqsi kanku, yuyaysapa, kallpasapa. Ichaqa hatun llaqtapi mana chaynachu. Hatun llaqtapi waynakunaqa, suwakunallam purinku icha manachú. Mana allin munasqankuta ruranku”; “...mana llamkaspapaq manam kawsankichu”; “...maymanta hamusqaypi, ima ruraykuna hinallataq kawsaykuna ratakun ima ruraypi”; “...Pusaq watayumantapacha llaqtaypi llamkanaman churakunku, sapanka yachan ima rurayta, ichaqa llamkaykunapi, hukkunapipas, yana maskay utaq raymikunapa, taytamamakuna permisota qunanku”; “...purunpi runaqa ayllullanpi hañakun”; “yaqa llapan waynakuna... taytamamankumanta kanku ichaqa haqaypi mana chaynachu, 18 watata huntaruqtiyki kikiykipaqña rurakuwaq llamakuwaq imatapas”.

Kay tapukuy chinpanpitaq ¿Wayna kayta munankichu? ¿Imaynapi?, qarikuna kutichin arí nista: “...Hamutanim yaqachushinam kikiy riqsikuy llamkay hinallataq mana sasachakuspa riqsinki llaqta aylluq tikrayninkunata”; “...wayna kaspaykiqa llapan kallpaykim kan, llapan yuyay musuq imapas ruranykipaq”. 18 Warmikunan ninku, sipas kayta munanku, hinaqa kuskanchanku kaykunapi: “...wayna kachkaspalla kawsayta miskichinki, aylluyunña kaspapa manaña chaynachu aswan tikranña imapas. Chaymantapas manaña kanchu kikinmanta ima rurananpaq, manallataq kawsayta miskichinchu”; “...chaypin imakunatapas tarinki, aswanmi sasanchakunki imakunamanpas mana taytamamallaykiwanña. Yachanki kallpayuk kayta hinallataq tarinki yachaykunata kawsanaykipaq”; “...ichaqa munaymanmi umalliq ayllupi kayta hinallataq imaymana kawsaykuna tikrayta, kayhina hukmanta chaninchayman tukuy kawsaykunata”; hukkunatapas. Perú urin suyu qichwa waynakunaman achuykunapaqqa, ancha allinpunim huk categoría de análisis llaqta ayllu ruralidad hinallataq kawsaypurawan tarinakuy. Tapukuy rimariqkuna Limaman chayaraqamunku huk beca de inclusionwan, universidad humanistapi yachapakunku llaqtayuk yachaykunawan kuchkapuranku. Ichaqa llaqtankuman kutinku sapakama samariypi utaq samaypipuni, paqarisqanku pachata kutiykachikuspa wawahina llaqtayuhina. Unanchaykuspa runayayninkuta rispa kutimuspa waqllichinku, kunan kanku llaqtayuk llaqtankupi, aylluyuk mamasuyupi hinallataq huk suyukunapipas. Llanos y Sánchez (2016) unanchanku kaynata:

“Yachanchik allpaqa qallariy llimpi riqsikuyta chaninchan, runapa puriyinta, yachaykunata hinallataq amañay rimanakuykuna huknirachin riqsikuynin puririnanta, ichaqa chayllapitaq hukmanta ñawpa kawsayninta, allwi huk hawakunawan huñukunanpaq, willakun” (Llanos y Sánchez 2016, p. 326).

Kay waynakunam Limapi huñunakuy pachata ñawpa universidadpi qichwapura unanchanku: pampamesa (pampapi llikllakuna mastasqa chaypitaq mikunakunata churanku quirinakunankupaq); Inti Raymi kusikuy (Intipa raymin) juniopi rupaypa kanchayninwan universidad punkupi raymichasqa, hukkunapas.

Wayna kayninmanta rimaspataq haykaq rimakun ñawpa runakunamanta utaq llaqtayuqkunamanta, Pérez (2008) huk qillqata huchuyachin paypa kamachiyninpi chaypitaq huqarin 13 ensayokunata ñawpa runa waynakunamanta, Méxicopi hatun huchuy llaqtakunamanta Guatemala, Colombia, Ecuador, Bolivia hinallataq Chilepi. Niwanchis wayna rimay kan chayqa, ñawpa rimaykunapipas, waynamantaqa suñan wayna wiñayninta kawsayninpi, qallarikun wiñayninpi tukuntaq llaqtapi wiñaspa, kayhina haykaqcha hapin hinallataq kasarakuyninkunawan, ayllu hinallataq llaqta (Pérez 2008, p.189). Chaynallapi puquriyman qichwa waynakuna kikinkuq kawsayninku ayllu ukupi hinallata kawsay sapin kan, llamkayhina, manaña taytamamamantachu, masaniyuq kay utaq llaqtapi ima umalliq.

Huk kaqninta rimarinapaqtaq hatun llaqtapi waynakunamanta hukhinachiy (chaninchaykuspa tapuchikuqkuna ña 2, 4 wataña Limapi tiyanku universidad privadopis yachapakuspa) paykunata riqsunku: pisi llamkaqkuna, “relajados”, kalli kallin puriqkuna, ichaqa wayna sipaskunaqa llamkaqkuna kanku, hinallataq yanapanku ayllunkuta; chaymantapas Limapi waynakunaqa kacharparisqa kanku. Urteaga (2016) ninqachá “ñawpa runa waynakunaqa hatun llaqtaman ripusqankuwan sasachakunku” (Urteaga 2016, p. 167). Chaynapunim, Perúpi, nisyu achka ripuyiniyuq, yachakunmi wiqyuta sarunchakuyta ima, ñawpa runahina kaqkunataqa mistihina kaqkunatataq mana. Chaytataq qichwa waynakuna mana riparankupaschu hinallataq hukkunapiqa markanku hukhina kasqanta ima qillichaqninkuta hatun llaqtapi waynakunaman allintahina unachayta hapichispa llamkayninta kusikuyninta hawa hatun llaqtapi paqariqkunata. Mayqinkunapipas, riqsikuyinta chinkachiyqa mana atahaychá kanqa hinallataq musuq kayninkunata yapay hatun llaqtakunaman ripukuyinman (Urteaga 2016, pp. 167-168).

Tukuynistinpi ñawpa llaqta runakunata ayllu ukupi huchuykachispa hinallataq sarunchayllapi churaykunku. Kayhina llaqtayuq ñawpa runa qarikunam 14 watayuqmanta huchuy nisyu llamkachisqa qawasqa kanku kallipi llamkaqtinku wasipi yanapanankupaq chaynallataq warmikunata tunpanachinku wasipi llamkapakuqwan (Urteaga 2016, pp. 164-167). Kaq

kamikuyllapunim kan Perúpa llaqtakunapi, españolkunaraq kawsayllanta qatipakunku imaynatam ñawpa runakunata qawarisankuhina hinallataq musuq sarunchaykunata hatun llaqtapi waynasipaskunamanta qispirichinku. Chaymantapas, televisionintakama, waynakuna wayna kaypa linpinta hukmanta ruranku “kayninta kutipakuq, supay, mana kasukuq hukkunapas, pin wayna mana waynataq kaynin chayta chimpinapaq allin” (Urteaga 2016, p. 166). Ñawpa wayna runapa kayninqa hatun llaqtapi manam qipapi akllanakuyta saqinchu.

Qichwa andino waynasipaskunata kunan pachapi hukhina qawariy decolonial

Perú 2021 watapi raymichanqa iskay siglo independenciata hinallataq kamachikuyta suyuha. Ichaqa kachkanpuniraqtaq ayllu ukupi mitmasqa:

Colonialidadqa tiqsi muyu kamachin atiy capitalistapa hatun hinallataq huchuy ima kaqninkunam. Kamakuntaq ima kaq/sarunchana taqay matipaypi tiqsi muyu llaqtapa puntayuq rumihina atiyta kamachiynin, hinallataq sapanka planopi llamkan, pachakunapi hinallataq tukuy pacha kawsay hinallataq llaqtakuna wichayninpa maynan kaqnin, ruranakuna chaymanta runakunapas” (Quijano 2007, p. 96).

Kay llikakuna rurachiy ukupi, eurocentrismo hatunyayta mañan mitmasqa llaqtakunapi, ayllupa riqsiyninta, hinallataq llaqtapi imaymana kawsaykunapa llanllayninta sarunchaspa, mitmasqa llaqtakunapi tinkunakuy atipay matipaywan rurasqa hamutaypi.

Kikinmantataq Walsh (2012) ninqachá colonialidadqa tawa ejeyuqmi nispa, quykuspa huktawa Quijanowan llanllariqkunaman hinallataq riksiykullasway: 1) Atiy colonialidadqa llika taqaypa kaqnichayman qawarisqa raza kayninpi, hamutayhina taqaypaq, kamachiy hinallataq estructura capitalistapi ñaqarichiy; 2) Atiy colonialidadqa, eurocentrismopa llaqtayakuynin niyninmi yachaypa sapan qawariyninhina, huk hamutaykunata rikuykunata kawsaykunata mana riqsispa hinallataq huk llaqtakunamanta hamuq mana occidentalman yachaykunata, charwarintaq llapa hukhinalla kanata umalliqniyuq suyu kayta; 3) Kawsay colonialidadqa, sarunchanakuy, chiqminakuy, usuchinakuy ukunta llamkakuq, Fanóntaq nin “mana kawsay” nispa. Kayqa nikunqachá huk hamutaypi runamanta chaskisqapi “civilizasqa” maymantachá hamutakun mana suyupi, hukniraq kawsayniyuq huñukunata huk pachapi “especialeskuna” nispa saqiyskupa; 4) Pachamama hinallataq kikin kawsay colonialidadqa, naturaleza sociedadpa chawpinpi churasqam, mágico-espiritual-socialta qunqaspa waranqan watapi tinkunakuypi biofísico tiqsi muyukunapi, runakuna chaymanta kawsaykuna (Walsh 2012, pp. 158-161).

Colonialidadmanta waynakunapa chiqan ñawinchay, kayninta, llaqta hukupi hawapi imayna kawsayninta, yachayninkuna llaqta ukupi hinallataq kawsaynin umallikuy (imaynapipas mañanku modernota hinallataq chullahinalla kayta mañaspa), chaskiykun tukuy qawariyta chaymanta tiqsi muyunpa economicistanku-

nata llalliya, “wakchayaymanta” karuncharinanpaq hinallataq “taqanchanakuyamanta” hinallataq ñawpa runa waynasipas-kunata hatun hamutariyman qawarichiy. Quijanoq teoría qus-qanman, Walsh hinallataq huk decolonialispi taqwiriqkunapas, munakun Riverapaqta (2010) yaykuchiyta colonialismo interno churasqanta:

“Huk huñuhina wasanchakuyta riqsiykuspa, achka kuchumanta, kunankunaña llusqsimun hinallataq hanayman siqan, ichaqa kunankuna kurpahina imaymana llamkaykuna, político llikakuna umalliqniyuq ayllupi hinallataq kusqanchakuy kawsay sapipim hamutaykuna qipakun” (Rivera 2010, p. 37).

Willarintaq, colonial qawariy ukupi unay kaypi tinkunakun chayraq liberalismo pachakuna hinallataq populismo colonialispa imayna kayninta tikrachispa colonialidad interno nisqanpi. Kayta rimariyman Boliviapihina (manataqmi hukniraqchu huk Latinoamérica suyukunapi) populistapi umalliqkuna voto popularman kawsanku kikin riqsikuy ñawpa runata saqinankupa. Kayhina, ima kawsay willakuypa qawariynimantahina, Riverapaqqa (2014) rimanakuyma yaykusqanqa ñawpa kawsay pachakunam aswanqa mana rikchaqkunachu, rimakunmanmi ñawpamanta colonialidadnintakama kawsayllapi kasqanta hinallataq colonialismo interno sapanka hamutayman yaykuchisqanta. Rivera kunan colonialidadta taqwirinata minkakun hinallataq ñawinchismanta colonialismo sistema político ukupi kasqanta mana chinkachinapaq, imaynata kamachikuy hanayman paykunapura ñawpa llaqta runakuna hinallataq mestizokunap rurasqanta.

Peruanoqa wakin kaqninkunata riqsichin pantachiqta kaqninkunata urin qichwa suyu waynasipaskunaq kallpanta llanllarichinapaq pim kay munayninta mana saqispa hinllataq ima kawsaypi kawsayta munayninta mana saqispa. Ñawpaqqa política económica de corte extractivistaman rinchanakuq, purun saqiyamanta kamayuq hinallataq chiqninakuy hawa llaqta, yaqa llapantaq ñawpa runa.

Imaynanmantas modelo extractivista llaqtakunaman chayan, iskay yuyaymanaypin hamutarikunman. Harkakuq ecologistakunamanta, industrias extractivistakunaq wiñariyninta kuskirikun gobernabilidadwan tinkuyninta:

¿Atikunmanchu industrias extractivistakunaq kaqla mana imata tikrachispa suyunchikpi wiñarinanpaq? Kutichiyqa kananmi chuya hinallataq aknapuni: manam chaynachu, mana chaninniyuq, derechoskunaman chayan, hinallataq aswanraqtaq kunanhina pachakunapi (...) ñawpaqman allin churapakuyinchisqa imaynatam musuq sistema de reglas rurayta atisway, aswan achka kuchkanchay kanqaku qullqichakuypi llaqtakunapi ambientalisp hinallataq kawsay sapipi ima (De Echave 2011, p. 241).

Atikunmi matipayay chay modeloqa waq'ayasqam, mana ichaqa ñawpa llaqta runapa kawsayninta hapirquillasqanmantachu, aswanqa astawan matipayasqanmanta hinallataq mayninpiqa kikin allpankunamanta qarquspa. Chaynapim “bienes naturales hapikapuy kayninqa, sobreexplotación de los ecosistemas utaq qillichay ima ichaqa waqachakuyta runanqapuni, llulakuy, qutuy hinallataq qarikachay” (Carrasco 2018, p. 132).

Runakunaq hamutaynin patanmantapachaqa utaq urin suyu llaqtakunamantaqa, Rivera (2013) rimarin espiritual maskay muchuyamanta, llaqtakunapa munayninmanta rimarikun, ñakariy llaqtawan riqsikunanaq. Anchay pachakunapim marco jurídico kuna ñawpa runa llaqtakunapa derechokuna tiqsi muyupa, kayhina la consulta previa, pisillam kanku hinallataq derecho de la naturaleza mana chaninchankuchu. Iskaynin urin suyu qichwa waynasipaskunata proyecto extractivistaq chinpanpi churanku hinallataq urin suyuman kutiyta, chay ukupitaq kayta atinku Pachamama harkakuqkuna.

Iskay kaq kaqnintaq kanan translocalizaciónwan urin suyu qichwa waynasipaskunaq, willasqa huk waynasipaskunahina suyu ima casqanta hinallataq tiqsi muyupi TICsnintakama, mana tukuyuniyuqta runapura rimanakuyta rurana, chaymanta llamkanapaq kaqkunata modelo económico nisqawan qatunantakama hinallataq rantiyinchikta llamkayninchiktakama. Qari warmi irqikunaman hinallataq ñawpa runa waynasipaskunaman, uywanakuy llika, televisión hinallataq internet huk chiqankunata qawarichinqa hukniraq politicopi kayta, kawsayta hinallataq rurayta qurinqa, tinkunakuyta awanqa hinallataq atiyma llamkanqa, kanmantaq kuskamanta llamkaykawsay sapinninwan, ichaqa ruraytapunitaq atin urin suyu musuqchayta llapan ima willariyninkunapi.

Kimsataq ancha sasa sasa kanman, kikin riqsikuyamanta hinallataq kikin chaninchakuyamanta qichwa waynasipaskunahina, kanmantaq ñamhina kawsay munayman politicokunahina uywakunankupaq hinallataq chiqaqninkuta tikrachinakupa. Chaninniyuqmi 22,3% llaqtantin peruanokuna 12manta aswan watayuqkuna qichwahina kikinta riqsirqukun, imayna chaninchayta qawarichin huk kawsay sapimanta hinallataq chaninchayninmantapas. Huklarunmantataq llamkanakuna llaqta ñawpa runakunaq Buen Vivir sutiyuq castellanopi, Sumaq kawsaytaq runasimipi, urin suyu llaqtakunaq kawsayninta hamutayninta huqariq, kanmantaqmi modelo neoliberalhina.

Sumaq kawsay (utaq buen vivir) yachaypim chaninchakun, generaciólnintakama willarisqa allin kayninhina gestión de las bases locales ecológicaspaq hinallataq espiritualpaq chaymanta munayninkuna kikinmanta allichapananpaq. Chaypim kawsaymanta tiqsi muyumantawan runa aylluq qawaynin hinallataq ruraynin rihurin, qawaynin rurayninpawan espacios físicota huñunku, rurana espiritualwan, qarita/warmita allpa kawsaywan, huk awanakuypi tawa chaninchaypi: tinkunachiy

rimanakuykuna huntapanachiykuna ayninakuykuna ima... kay tawa chaninchaykunam rihurin kuskamanta kawsaypi: kawsay... (Walsh 2012, p. 179).

Quijanopaqtaq, pichá rimayta atin “allin kawsaymanta”, “musyachiqlam kanman existencia social alternativahina, descolonialidad del poderhina” (Quijano 2014, p. 848). Sasachakuyta chawpinpi emergencia nisqata churan colonialidad global del poderpi hinallataq colonialidad/ Modernidad/ Eurocentradapi ima.

Churapakuy llanllarinanpaqqa aysarikun rurayninahina musuq musyachiynin runa ayllu kaynin, kawsaymantapuni imaynanpi llapa llaqta sasachaywan qatin ancha aswan qispiriywan, mana kunan pukllaypiqa kachkan wakchayayllanchu, wiñay kawsayninhinachu, aswanqa kikinpa kawsayninmantapuni (Quijano 2014, p. 856).

Chaynaqa, sayapakuy kikin kawsayninpaq kayninkunamanta hinallataq tiqsi muyupi huk kawsaykunamanta musuq horizontepi kawsay willakuytaq tikrapun. Sumaq kawsay hamutaymanhina kutichikun, ichaqa, “llaqta runapa rurana social hinanapuní chaninchachunku qawarichiyta hinallataq yachakuyta willakuy kawsaykunapi chay musuq kasqan social posiblepi” (Quijano 2014, pp. 856-857).

Kay rimariyqa ñawpamanta llaqtakunapi munay ruray sayachisqa hinallataq vigenciamanta neoliberalismopa chinpanpi, hamutarikunmantap imaymananmanta, Gudynaspasq nisqanhina (2011): yuyaymanakunapiqa tiyarayan llanllariy hinallataq qapaqyay kutichinapaq hamutariykunata; ancha allin kawsaymanta rimaykunapitaq uyarikun hukniraqkunamanta, aswan hanayman qullqi wiñachiymanapaq hinallataq mikuy tiqsi muyupi tiyakuq runakunapaq purun naturalezhina; llamkaykunapitaq tikray ruraykuna kachkanman, huk kamachikuna chaymanta hukhina umalliqkuna, ichaqa mastariy yaparikunman hinallataq rurayman churasqa yuyaykuna rimaykuna ima. Chaymanhina “Sumaq Kawsay aswan chaninniyuq hamutarinapaq rikurin qipa watakunapi América Latinapa qusqan” (Gudynas 2011, p. 463).

Kay kaqninkunawan, raqmiykuna maypichus urin suyu qichwa waynasipaskuna yachakunku llaqtanku ukupi icha hawapi, hinata rurachin taqakuyninta hinallataq kikin riqsikuyti tikrakuyinta chaymantapas sarunchakuyinta ima, ichaqa chaymantapas yuyay kawsayninkunata paykunapaqqa qaripa warmipa riqsichikunman ayllupa yachayninta hinallata llaqtakunapta, qichwa kawsay sapi kaqninkunata, chaymantapas munachiq sapinkuna hukmanta hamutachinanpaq kunanmanta hinallataq qipakunamantapas.

Santos (2012) kunan llaqta ayllupi sasachakuyman tapukuyinpi, imayna chiqisqa suyukunapi interdependencia transnacionalpi ayllu runakunapa tinkunakuyin kunanhina tikrapariyninta riqsirichin:

...aswan chakran suwasqa, qinchakunata llumpayta pasaruspa kunankama tapukachasqa ruraykunawan, suyuchakuy, simi, hamutaykuna hinallataq, achka kutikama, kuchkamanta chay llapan rayku... [Manataq hinallataq chaynallantintaq] rikurqunchik musuq kikin riqsikuykunata huchuy suyupi huk waqllisqakunata hinallataq llaqtakunata allin sayasqata derecho hukmanta chaninchaypi sapinman (derecho akllay qipanpi). Kay localismon, musuq hinallataq ñawpa, ñawpata riqsiykuspa promodernota chaninchaykuspa kunantaq riqsikun postmodernohina, hapinkutay huñusqa runakuna “translocalizados” nisqa (Santos 2012, p. 19).

Kaykunam wakin rimaykunapi kan matipaykunamanta, llapanmanta chaynallataq wakinmanta, chaypitaq kunan waynasipaskuna hinallataq qichwa waynasipaskunapunipas rimarinku.

Tukupaykuna

Qallariy llaqta runakunam sapakuti neocolonial/neoliberalpaq kamachiyninta hapipakunku hinallataq kawsay sapi política chaymanta qullqipipas, hegemonismoqa hamuntaq suyupi uywanakuyman, qatunapi, mikuykuna hinallataq extractivas llamkaykunap panchiriyinpi kutipakunku. Waynakuna kay llaqtakunamanta wayralla kachkanku. Qipa watakunapi tikraykunaqa ruranku musuq pachakuna kayninchikta ñawpa llaqtakunamanta uywana wasiman yaykuyniyuqkuna, aswan purikacharinankupaq willakuq tecnologiampas, qayanakuyman, hinallataq kawsay sapinpi musuq kay hapipakuykunata llanllarichinku, allpankuta sayapakuspa chaymanta allpapi imakunatapas, espiritualidadmantapacha hinallataq huk tiqsi muyu uyariykunamanta ima.

Qipaman hamutarispa qichwa waynasipaskunamanta sutichasqapi, riqsirinanchik huchuy suyupi ñawpakuna millaypi kasqanta, imaynan Brasilpi karqan chaynata, imaynan yanakuna hinallataq ñawpa runakunalla wañurqanku hinata. Rangel y Alves (2015) Estado mato Grosso do Sulpi Guaraní-Kaiowá llaqtapi waynasipaskunaq kayninta qawarichinku, sipikuspa wañuy, sipinakuy hinallataq carropa ñitisqan, suyuntinpi wañuq aswanraq, llanllariyhina kamachiy qipanta 1950 mantapacha latifundioskunaman haymaykuspa, sapan llamkay, ñan ruraykuna ima, huchuy llaqtakunata harkaspa kawsayninku hawapi ukupi tekohásninpi: “hatun ayllu huñu utaq layqapi iñiqkuna, sumaq pachapi tiyaqkuna, yakuyuq yunkayuq hinallataq ñawpa yachaykunawan llaqta, huk espíritu kunapas” (Rangel y Alves 2015, p. 205).

Haykaqcha chay modelo mana riqsiy llanllarichiykuna ñawpa llaqta runakunaman kawsayninman quchikpuni, chayqa imayna kayninku waqllirin. Kay rimarisqanchispim, qillqaqkuna rimarin guaraníes-kaiowás waynasipaskuna llaqtayarqunku tekohásta chaytaq paykunapurata chiqminachin; astarikunkutay hatun llaqtapa patankunaman wakchayaspanku utaq llamkaypi

runakayninta qutuspa hinallataq sarunchachikunku ima. Perú suyupi urin suyu qichwa waynasipaskunamanta rimakuptintaq, chiqniykunaqa modelo económico extractivistamanta hamun allpan ukunapi qurikuna tarikuqta urquspa, ichaqa chaymantapas chiqam uywaymanta hukniraq kawsaykunata qawarichispa llaqtankup karunpi tiyanankupaq.

Mana imaniraqkuna kaptinpas maypichus wayna sipaskuna kikinkuta riqsikunku qichwakunahina, kawsay sapinta kawsaypurapi tikrachinku chaynallataq kikinkuta chaninchakunku ñawpa machunkuq kawsay sapinpi hinallataq huknichakunku hatun llaqtapi waynakunamanta (hatun llaqtapiña tiyaptinkupas) allim llamkaq hinallataq huknirachiq kasqankumantapacha, yachasqankumanta, qichwa rimayninmanta, imayna tiqsi muyu qawayninkumanta ima. Sapaqyaypiqa sapanka hawapi qichwa simi rimayninmanta matipariswan hinallataq imaymana hawankunata, imaynan rinku ruraykuspa rimaypiraq qillqasparaq lenguajes coloquialespi hinallataq académicopihina, hinaqa tukuykunataq huk “mana sasa estrategiakuna kikinku étnica ruranankupaq” nispa (Andrade y Pollarolo 2018, p. 158).

Llaqta suyuqa watankuta qawarispa paykunataqa waynasipas kanankupaq matipallanqapuni, ichaqa imaynam kunan huywanakuy qatipanankupaqmi matipallanqapunitaq hinallataq llamkay suyuman yaykunankupaq, chaypaqtaqmi ima yachaykuna waqaychasqanku hinallataq waynasipas kawsayninkuta mana hapipachinqakuchu.

Ichaqa manapunim peruano llaqta ayllupi colonialidad markakuna pichayta atikunmanchu, atikunmanmi riqsiy chaymanta colonialidadta awqanapaq huk llamkanamanta, sumaq kawsaymi kanman utaq buen vivir, munaykuypi hinallataq hinayayman ankallikuy chaymanta modelo neoliberal ukupim kawsay runata sarunchakun. Chay raykupi, ñawpa runa waynasipaskunata tinkananchik, kunan Perú suyupi qichwa waynisipaskunatapuni kawsayninkupi imayna kasqankuta saqirispas, kanmantaq yanapakuyninku ancha chaninniyup modelo economicomanta rimarinapaq hinallataq político neoliberalmanta payakunapaq nisqapuni, huk ruraykunata llamkakunman paykunaman sayasqa hinallataq kunankuna wayna/sipas kakunallankupaq.

Referencias Citadas

Andrade, L. y Pollarolo, G.

2018. El mismo indio ¿está hablando!: sobre el intercambio epistolar entre Hugo Blanco y José María Arguedas. *Diálogo Andino* 57:147-159.

Carrasco, A.

2019. Reconfiguración metabólica y acumulación por desposesión: la industria minera del cobre y el caso de la minera Los Pelambres en la cuenca del Río Choapa. *Diálogo Andino* 58:129-138.

De Echave, J.

2011. El escenario actual: tendencias, desafíos y posibilidades. En *La Naturaleza Colonizada. Ecología política y Minería en América Latina*, editado por H. Alimonda, pp. 235-253 CLACSO, Buenos Aires.

Gudynas, E.

2011. Buen vivir: Germinando alternativas al desarrollo. *América Latina en Movimiento ALA* 462:1-20.

Gudynas, E.

2014. *Derechos de la Naturaleza. Ética Biocéntrica y Políticas Ambientales*. Red Peruana por una Globalización con Equidad, Cooperación, Programa Democracia y Transformación Global, Lima, Perú.

Instituto Nacional de Estadísticas de Perú [INEI].

2018. Censos Nacionales 2017.

Llanos, D. y Sánchez, M.

2016. Ser joven en el mundo indígena... un sujeto en movimiento. Un estudio de caso en Ecuador. En *Interculturalidad y Educación desde el Sur. Contextos, Experiencias y voces*, coordinado por M. Di Cauda, D. Llanos y M. Ospina, pp. 315-344. Editorial Universitaria Abya-Yala, Quito, Ecuador.

Ministerio de Cultura [MINCUL].

2019. ¿Cómo somos? Diversidad Cultural y Lingüística del Perú. Lima, Perú.

Montoya, R.

2010. *Porvenir de la Cultura quechua en Perú*. Fondo Editorial Universidad Nacional Mayor de San Marcos, Lima, Perú.

Murra, J.

2014. *En torno a la Estructura Política de los Inkas en el mundo Andino. Población, medio Ambiente y Economía*. IEP/ Pontificia Universidad Católica del Perú, Lima, Perú.

Pérez, M.

2008. Jóvenes indígenas y globalización en América Latina. *Cultura y Representaciones Sociales* 3:187-193.

Quijano, A.

2007. Colonialidad del poder y clasificación social. En *El giro Decolonial. Reflexiones para una Diversidad Epistémica más allá del Capitalismo global*, editado por S. Castro-Gómez, S y R. Grosfoguel, R, pp. 93-126. Iesco-Pensar-Siglo del Hombre Editores, Bogotá, Colombia.

Quijano, A.

2014. ¿Bien vivir?: entre el 'desarrollo' y la Des/ Colonialidad del poder. En *Cuestiones y Horizontes: de la Dependencia Histórico-Estructural a la Colonialidad/Descolonialidad del poder*, editado por D. Assis, pp. 847-859. CLACSO, Buenos Aires, Argentina.

Rangel, L. y Alves, R.

2015. Los jóvenes que más mueren: Los niños y los indígenas en Brasil. En *Juvenicidio: Ayotzinapa y las vidas Precarias en América Latina y España*, coordinado por J. M. Valenzuela, pp. 197-213. Ned Editores, Barcelona, España.

Rivera, S.

2010. *Violencias (re)Encubiertas en Bolivia*. Editorial Piedra Rota, La Paz, Bolivia.

Rivera, S.

2013. Conversa del Mundo: Silvia Rivera Cusicanqui y Boaventura de Souza Santos. (16 de octubre 2013). <https://www.youtube.com/watch?v=xjgHfSrLnpU> (21 de enero 2025)

Urteaga, M.

2016. Jóvenes indígenas. Etnias de desplazamiento y zonas fronterizas en la Ciudad de México. En *Juvenopedia*, coordinado por C. Feixa y P. Oliart. Ned Editores, Barcelona.

Santos, B.

2012. *De la mano de Alicia. Lo social y lo Político en la Post-modernidad*. Siglo del Hombre Editores, Bogotá, Colombia.

Walsh, C.

2012. Interculturalidad, plurinacionalidad y razón decolonial: refundares político-epistémicos en marcha. En *Lugares Des-coloniales: Espacios de Intervención en las Américas*, editado por R. Grosfoguel y R. Hernández, pp. 95-118. Editorial Pontificia Universidad Javeriana, Bogotá, Colombia.

Zapata, A.

2018. *La caída de Velasco. Lucha Política y crisis del Régimen*. Taurus, Perú.

Yuyarinapaq

1. Yunka runakunatam comunidad nativawan churaykunku. Kay rimaykunam imaymana kamachikunapi chaninchakun chakra llamkaq ayllukunapaq hinallataq yunka ayllukunapaqpas.
2. Chaninchaykuspa kikin riqsikuynin qatinqinkunapa kikinpa hamuqninkuna kanku hinallataq runakunapa munayninta chaninchaykuspa kay artículota chiqanchaykun "qichwa" rimayta usakun sutichanapaq.
3. Sapanka chakra ayllukuna chakra llamkanaman kamachisqa hinallataq hukniraq qawariyninku kanman ñawpa willakuymanhina llaqtapi sapanka ayllumanta.
4. Kay kuskichaypiqa tawa waynasipas Universidad Antonio Ruiz de Montoyamanta, Carrera Educación Intercultural Bilingüe yachapakuqkunata huñunachin, llapanku becawan huk programa gubernamentalpi waynasipas iskay simi qichwa-castellano kasqanku rayku.
5. Beca 18qa hatun yachay wasipi uywanakuypa beca integral nisqanmi, pusarisqataq allin atiyiniyuq waynasipaskunaman, ayllupi, wakcha utaq nisyu wakcha kasqanku rayku. Aswan willakuypaqtaq tapuykuy: <https://www.pronabec.gob.pe/beca18.php>
6. Eduardo Gudynasmi aswan waq derechos ambientales, derechos de la naturaleza mana willarin, chulla kutillaraq Constitución Ecuatorianapi (2008) riqsisqa, huk bioética mana antropocéntrica mana runakunaq kawsaynin riqsiymanta rimarin, ñawpaqinpi pikunatachus Estado allichayninta musuq kamachikuypa waqaychakan (Gudynas, 2014 pp. 76-77). Kay qawarichiyqa consonanciapi hamutaywanmi kachkan hinallataq ñawpa llaqtayuqkunap kawsayninkuna hinallataq sumaq kawsaypi ima.

GLOSARIO

Cultura: kawsay sapi

Resistencia: kallpachakuy

Historia: kawsay willakuy

Social: runa ayllu

Andino: anti suyu

Amzónico: yunka suyu

Multicultural: achka kawsay sapi

Multilingüe: achka rimaykuna

Indígena: ñawpa runa

Reconstitución colonial: ayllukuna allinyachiy

Lengua nativa: ñawpa rimaykuna

Campesino: chakra llamkaq

Desigualdad: chullanchay

Corrupción: qutuy

Datos: yuyaykuna

Colonizada: mitmasqa